

Laki Mihály

Kornai János a kapitalizmusról, 1953–1989

Tanulmányunk tárgya: hogyan gondolkozott a kapitalizmusról Kornai János a szocializmus évei alatt. A kijelölt téma jó néhány kérdést vet fel önmagában is. Hol kezdjük el a gondolati rekonstrukciót? 1945-től, amikor Kornai 17 éves korában belépett a kommunista ifjúsági szervezetbe, a MADISZ-ba? Vagy 1949-től, amikor a kommunista pártlap, a *Szabad Nép* munkatársa lett? Esetleg legyen 1955 a határ, amikor a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa lett?

De maga a kapitalizmus is kérdéseket implicál, hiszen igazi mozgó célpont. A fogalom ugyanúgy változó tartalmakat hordozott fejlődése során, mint az a jelenségkör, amit a kapitalizmus fogalmával jelöltek, jelölnek. A kapitalizmus terjedelme, ágazati súlypontjai, intézményi környezete folyamatosan módosult. Vajon mit érzékelt ebből az állandó átalakulásból Kornai János, és milyen jelenségeket tartott fontosnak? Vagy inkább tekintsük fekete doboznak a kapitalizmust, amihez kutatásunk tárgya, alanya viszonyult?

Ezek a dilemmák erősen befolyásolják nemcsak a kutatási, elemzési programot és annak módszertanát, de a felhasználható és felhasználandó források, dokumentumok körét is. Vajon figyelembe kell-e vennünk hozzá mások emlékezéseit, véleményét, magándokumentumait, például Kornai leveleit? E tekintetben mindenképpen célszerű az önkorlátozás. Jelen tanulmány csupán a Kornai János által közreadott (publikált, jóváhagyott) szövegekre és a saját önéletrajzára¹ épít. Eközben próbáljuk meg rekonstruálni, dokumentálni a szűkebb, tágabb környezetet, amelyben Kornai fontosabb kutatási és publikációs döntései megszülettek.²

A HAZAI REFERENCIACSOPORT

Kovács János Mátyás, a „létezett szocializmus közgazdasági eszmetörténetének” avatott kutatója, nyilvános levelet írt Simonovits Andrásnak hetvenedik születésnapja alkalmából. Ebben azt kérdezte az ünnepelttől, „hogyméért tartott oly sokáig, hogy a nagyvilágban régóta uralkodó neoklasszikus iskola, még ha »másodlagos frissességű« változatban, de 1989 után végül is meghonosodjék

¹ Kornai 2005.

² Kornai Jánost a múlt század hetvenes éveinek elején ismertem meg. Az azóta eltelt évtizedekben kollegaként, munkatársként nyomon követhettem, recenziókban, interjúkban értékelhettem a munkásságát. Idővel barátok lettünk (remélem ezt ő is így gondolja). Az olvasó majd eldönti, hogy mindez segítette vagy gátolta a leírást és az elemzést.

a Kárpát-medencében, azon túl is, szerte Kelet-Európában”.³ Másként fogalmazva: miért késleltették – Kovács szerint – a magyar közgazdaságtan „nyugatosodását” a hazai közgazdász-társadalom véleményvezérei, köztük a levélben (cikkben) említett Bródy András, Jánossy Ferenc, Kornai János, Nagy András, Nagy Tamás, Tardos Márton.

Jelen írás szempontjából fontos, hogy ezek a teljesítményeket, politikai és magánéleti gesztusokat számon tartó, egymással alkalmanként informális és formális munkaviszonyban álló, hol konfliktusokba, hol véd- és dacszövetségekbe keveredő közgazdászok számos jel szerint Kornai János egyik fontos referenciacsoportjának tagjai voltak évtizedeken át.

Nagy Tamás, Bródy András, Jánossy Ferenc életük végéig marxistának vallották magukat. A piacgazdaság és a többpártrendszer megteremtésében nagy szerepet játszó, „liberális reformer” Tardos Márton pedig utolsó írásaiban visszatért a marxista kezdetihez, és úttévesztésnek minősítette a szocializmus utáni átmenetet.⁴ Abban nem különböztek, hogy lenézték és ellenfélnek tekintették a hivatalos, „polgárd-tanszéki” marxizmust, pontosabban a marxizmus–leninizmust. Cikkeikből, könyveikből jól dokumentálható a polgári demokráciához és a magántulajdonon alapuló gazdasághoz (kapitalizmushoz) fűződő kritikus viszonyuk is. Jánossy Ferencnek és Bródy Andrásnak a kapitalista rendszer teljesítményét és fejlődési korlátait elemző, az akadémiai világon kívül is nagy hazai és nemzetközi visszhangot kiváltó könyvei⁵ jól illusztrálják ezt az ambivalenciát.

Az olvasó joggal kérdezheti: miért foglalkozunk e „referenciacsoport” és a marxizmus viszonyával? Miért a kerülőút, miért nem tanulmányozzuk csupán a kapitalizmusról folyó hazai és nemzetközi vitát és benne Kornai János tudományos közléseit? A válasz megint többrétegű.

Egyfelől a kommunista diktatúráknak a tudományos nyilvánosságot korlátozó feltételei késztetnek erre bennünket. A születésnap levélben említett közgazdászok évtizedeken át olyan politikai-gazdasági rendszerben éltek, ahol nem volt nyilvános és szabad diskurzus a kapitalizmusról (sem). A tudományos karriert, sőt a sztálinizmus éveiben gyakran az életben maradás esélyét határozta meg a viszonyulás a hivatalos ideológiához, a marxizmus–leninizmushoz,⁶ amely

³ Kovács J. M. 2016: 6.

⁴ Tardos 2004.

⁵ Jánossy 1966; Bródy 1983.

⁶ A sztálinizmussal leszámoló Ny. Sz. Hruscsov szovjet pártfőtitkár időszakában, „az olvadás éveiben” készült tankönyv szerzői így írták le a két rendszer közötti különbségeket: „A termelőeszközök tulajdonának formája határozza meg az emberek helyét a társadalmi termelés rendszerében, a társadalom osztályszerkezetét. A termelőeszközök tőkés magántulajdonának uralma idején a munkások meg vannak fosztva a termelőeszközöktől, s ezért kénytelenek a munkájuk termékeit elsajátító kapitalistáknak dolgozni. Ennélfogva a kapitalizmusban a termelési viszonyokat is antagonisztikus ellentmondások, a kapitalisták és a munkások közötti osztályharc, valamint a kapitalisták között a lehető legmagasabb profit biztosításáért folyó konkurenciaharc jellemzik. A szocializmusban a termelőeszközök társadalmi tulajdonának két formája, az állami tulajdon (köztulajdon) és a szövetkezeti-kolhoztulajdon uralkodik, megszűnt az embernek ember általi kizsákmányolása, a dolgozók maguknak, saját társadalmuknak dolgoznak. A termelési viszonyok

a kapitalista rendszert a szocializmus ellenfeleként, ellentettjeként határozta meg. Magyarországon 1949 és 1989 között a marxizmus–leninizmus volt a hivatalos ideológia. A piac koordináló szerepének növekedését, a magántulajdon részleges visszaállítását javasoló közgazdászok könnyen kiérdemelték az „antimarxista” nem veszélytelen címét.⁷ Ilyen tapasztalatok, feltételek között élesen elvált a kinyilvánított, publikált, előadott, illetve a gondolt, legfeljebb szűk körben megosztott, formálódó vélemény. Akik figyelmen kívül hagyták ezt az élet- és karrierszabályt, még az 1970-es években is retorzióban részesültek Magyarországon.⁸

Másfelől a marxizmushoz való viszonyt közvetett mutatónak is használhatjuk: aki marxista, az jó eséllyel erősebben bírálja, elutasítja a kapitalizmust, mint aki nem fogadja el, bírálja vagy ignorálja Marx vagy éppen Lenin, Trockij, Sztálin, Mao Ce-tung nézeteit. Ma is vállalom negyven évvel ezelőtti mondataimat:

„A marxisták [...] tapasztalataim szerint kritikusan viszonyulnak, fenntartásokkal közelednek a kapitalizmushoz, a kapitalista társadalomra jellemző intézményekhez (elsősorban a piachoz). Ez a kapitalizmusellenesség, pontosabban minden, a kapitalista társadalmakban alkalmazott megoldással szembeni ellenkezés szerintem a magukat marxistának vallók legfontosabb közös jellemzője. Ennek alapján eléggé jól körülhatárolhatóak a határesetek is.”⁹

terén ismeretlenek az antagonisztikus ellentmondások, a termelési viszonyokat az elvtársi együttműködés és a szocialista kölcsönös segítség jellemzi” (Fedor [szerk.] 1959: 11–12).

⁷ Jól illusztrálják az 1950–1960-as évek fenyegető atmoszféráját, a hatalomban levők fenyegető arroganciáját az alábbi idézetek: „Lapunknak az ellenforradalom előtt megjelent számaint szintén mulasztás terheli a marxista közgazdasági elmélet tisztaságáért és hazai alkotó alkalmazásáért vívott harcban [...]. 1956-ban nem közöltünk kellő számú és színvonalú cikket a szocialista állam gazdasági szerepéről. Ez a tematikai egyoldalúság éppúgy, mind egyes lapunkban közölt vitacikkek hibái szintén hozzájárultak ahhoz, hogy az idevágó vitatott kérdésekben egyoldalú, túlzó, sőt antimarxista nézetek kaptak lábra” (Lapunk munkájának és feladatainak néhány kérdése 1983 [1958]: 297). Hasonló szellemiséget áraszt Háy Lászlónak, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem nagy hatalmú rektorának 1964-as írása: „Kutatásaink csak a marxizmus–leninizmus elveinek és módszereinek alkalmazásával lehetnek eredményesek: nagy hiba, amikor egyes szerzők munkáiban eltűnik a marxizmus” (Háy 1983 [1964]: 383).

⁸ „Az állampárt 1973-ban Kis János, Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Bence György és Vajda Mihály ellen lépett fel antimarxista nézeteik miatt. »Úgy érzem, hogy a jogaimban sértettek meg, és ez nyilvánvalóvá tette számomra, hogy vannak jogaim, melyeket nem az államtól kapok, s amelyeket az állam nem vehet el, legföljebb megsértheti őket. Ezt nem kell lehorgasztott fővel tűrnöm, tiltakozhatok, védelmezhetem a méltóságomat« – mondta Kis János. Arra a felvetésre, hogy a retorziót kiváltó írások tudományos vagy inkább politikai jellegűek voltak, a filozófus elmondta: a Bence Györggyel és Márkus Györggyel közösen írt *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című művük egyik központi gondolata az volt, hogy nemcsak a létező szocializmus, de annak marxi ideálképe sem tartható. Bár előre látható volt, hogy a könyv a pártállami kontroll alatt álló sajtóban nem jelenhet meg, a szerzők mégis benyújtották a Gondolat Kiadónak. »Nem a szerző dolga, hogy cenzúrázza magát« – mondta Kis János erről” (N. N. 2009).

⁹ Kovács A. (szerk.) 1977: 22.

Kornai referenciacsoportjának marxista tagjai kezelni tudták ezt a kettősséget. Rendre vitába keveredtek a hivatalos ideológia képviselőivel, a „dogmatikusokkal”, ám ez a diskurzus a marxizmuson belül, annak szó- és fogalomkészletével folyt, a marxisták által fontosnak tartott folyamatokról és tendenciákról. Nem tudunk olyan esetről, hogy például a kapitalizmuselemzéseik közreadását gátolta volna a hazai cenzúra, a szerkesztői vagy a kiadói önkény.

Az 1973-as „filozófusper” után létrejött a cikkek, könyvek tárgyában, a szó- és érvekészletében a hivatalostól különböző hazai második nyilvánosság.¹⁰ A hetvenes évek második felében, *Marx a negyedik évtizedben* címmel közreadott, az egyik első magyarországi szamizdat szerzői a marxizmus állapotát, hasznosításának esélyeit, a marxizmushoz fűződő viszonyukat elemezték.¹¹ Nem vállalkozunk a szöveggyűjtemény bemutatására, még kevésbé értékelésére. Kovács András, a diskurzus kezdeményezője, így emlékezett vissza 1998-ban:

„1977 februárjában levelet küldtem néhány tucat barátomnak és ismerősömnek. A levél így kezdődött: »Generációm legtöbb tagjának gondolkodását valamilyen formában a marxizmus határozta meg. Akik tudatosan marxistának tekintették magukat, vagy akik álláspontjukat tudatosan a marxizmussal szemben alakították ki, mind úgy vélték, hogy pontosan tudják, miben hisznek, mit vetnek el, és azt is, hogy miért. Mára a helyzet megváltozott. Ez indított arra, hogy feltegyem a kérdést: szerinted mi a marxizmus, és mi a viszonyod hozzá?« A levélre huszonegyen válaszoltak. A válaszokat összeraktam – 268 oldalt tettek ki –, úgy húsz-harminc példányban legépeltettem, és a *Marx a negyedik évtizedben* címet adtam neki, arra utalva, hogy a válaszadók többsége harmincas éveiben járt, no meg a szovjetrendszer is fennállásának negyedik évtizedébe lépett. Ebből a gyűjteményből lett a magyar szamizdat első nagyobb vállalkozása.»¹²

KORNAI JÁNOS STRATÉGIÁJA¹³

Kornai memoárjában részletesen bemutatja azt, hogy Sztálin halála után, lépésről lépésre megismerte a rendszer működését, bűneit, és a referenciacsoport tagjainál korábban radikálisan szakított a marxizmus minden – hivatalos és nem hivatalos – formájával:

¹⁰ Viták tárgya lehetett a hivatalos nyilvánosságban tabunak számító egypártrendszer, a Szovjetunióhoz fűződő viszony.

¹¹ Kovács A. (szerk.) 1977.

¹² Kovács A. 1998: 72.

¹³ Leírásra, feldolgozásra vár Nagy András sok szempontból hasonló értékeken alapuló izgalmas szakmai, közéleti életútja, közlési stratégiája.

„Szemben 1955-ig a marxi gondolati építmény zártsága és áttekinthető logikai szerkezete elegendő argumentum volt a mellett, hogy az nemcsak zárt és logikus, de *igaz* is. Amikor már csalódottan és gyanakodva kezdtem revideálni magamban a korábbi elméleti meggyőződést, elkezdtem mind nagyobb határozottsággal alkalmazni egy másik kritériumot: az elmélet szembesítését a valósággal. Éppen a becsapottság keserves élménye sugalmazta fokozott erővel ezt a kritériumot: az elmélet szembesítését a valósággal. [...] Nem csak az a baj, hogy ezeknél a szembesítéseknél a marxista dogmák egytől egyig elbuktak a valósággal való összevetés vizsgáin. A legnagyobb baj az, hogy Marx és főképp későbbi tanítványai nem is érzik intellektuális kötelességüknek a tudományosság elemi kritériumának alkalmazását, a valósággal való konfrontációt.”¹⁴

Az 1989-es rendszerváltásig Kornai János nem publikálta ezeket a felismeréseit sem a hivatalos, sem a nem hivatalos nyilvánosságban.

„[M]ár 1956 körül megérlelődött és 1957-ben újra megerősödött bennem az elhatározás: nem próbálok illegális publikációkkal hatni az események menetére. Már akkor kijelöltem magamnak az utat, amelyen járni akarok: hozzáértő közgazdász-szá szeretnék válni, a nyugati szakma tagjává, aki legálisan kinyomtatott publikációival akar majd befolyást gyakorolni. Ez kezdettől fogva engedményeket követelt. Kész voltam engedményeket tenni, amíg azok nem ütköztek bele lelkiismeretem tiltásaiba.”¹⁵

Kornai a referenciacsoportjának marxista tagjaitól és a nem hivatalos nyilvánosságban fellépőktől eltérő közlési stratégiát választott: ignorálta a hivatalos ideológiát.

„Magyarországon azonban, akárcsak a többi szocialista országban, a marxista politikai gazdaságtannak hivatalosan deklarált monopóliuma volt. [...] A »Túlzott központosítás« eszköztára, nyelve, gondolati apparátusa teljesen kívül esik ezen a körön. Amikor írtam, nemcsak arról voltam meggyőződve, hogy a politikai gazdaságtan sztálini újításai (’alaptörvény’, ’tervszerű arányos fejlődés törvénye’) használhatatlannak és félrevezetőek, hanem arról is, hogy a marxi munkaérték-elmélet intellektuális apparátusa sem munkaképes: nem ad konstruktív segítséget a szocialista rendszer valóságának elemzéséhez. Nem polemizáltam vele, hanem egyszerűen mellőztem: ezt teszem azóta is.”¹⁶

Nem vállalkozunk a választott közlési és kutatási stratégia előnyeinek és hátrányainak leírására vagy összevetésére. Egyik következménye azonban jól rekonstruálható. Kornai első publikációi (zsengéi) a kapitalizmusról szóltak. A nyugat-

¹⁴ Kornai 2005: 92–93.

¹⁵ Kornai 2005: 263.

¹⁶ Kornai 1990: VII.

német gazdaság működését elemző folyóiratcikk ismertetéseiben 1955-ben¹⁷ az ifjú szerző nem a Német Demokratikus Köztársaság marxista folyóiratainak ideológiai fejtegetéseire, hanem a folyamatokra, tényekre helyezte a hangsúlyt. Az ezt követő évtizedekben, pontosabban 1989-ig, életművéből hiányoznak a kapitalista rendszert vagy az egyes fejlett tőkés országok gazdasági folyamatait elemző írások. Nem tudunk olyan, általa vezetett vagy részvételével végrehajtott kutatási programról, amelynek a marxizmus vagy a kapitalista rendszer lett volna a közvetlen tárgya.¹⁸ Ám akkor honnan az 1989-es, nagy visszhangot kiváltó, a polgári demokráciát és a magántulajdon növekvő súlyának fontosságát hirdető *Indulatos röpírát?*¹⁹ Amely – mint majd bemutatjuk – a korabeli kapitalizmus alapos ismeretéről tanúskodik.

A CSELEKVÉS TUDOMÁNYA – A MATEMATIKAI KÖZGAZDASÁGTAN ÉVEI

Kornai 1957–1958-ban jelentősen módosította kutatási programját.²⁰

„Ha a kutatás messzemenő következtetései, azok gazdag tényszerű igazolásával együtt nem írhatók meg és nem adhatók ki, akkor tudomásul kell venni, hogy a kutatás politikai korlátokba ütközött. Úgy éreztem, hogy zsákutcába kerültem. Most, amikor emlékezéseimet írom, persze eszembe jut, vajon jól ítéltem-e meg a helyzetet. Vajon nem lett volna érdemes tovább dolgozni a *Túlzott központosítás* folytatásán? Annyi bizonyos, hogy én *akkor* azt gondoltam, nem lehet, nem érdemes. Kialakult bennem a meggyőződés, hogy nem elegendő a téma kisebb módosítása. Új kutatási irányt kell választanom. Ez az irány a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazása volt.”²¹

Kornai nemcsak a kutatási-elemzési módszerét, hanem a tudományos kutatás céljáról vallott álláspontját is módosította. Az új program: a „cselekvéstudomány”. A kétszintű tervezésről írt 1965-ös könyve előszavában ez olvasható:

„Mint minden tudománynak, a közgazdaságtudománynak is alapvető feladata, hogy leírja, rendszerezze, osztályozza a valóság jelenségeit, s ezek alapján feltárja a lényeges összefüggéseket, szükségszerűségeket, törvényeket. (Tudományos törvényen itt a valóságban szükségképpen érvényesülő lényeges tendenciákat, összefüggéseket értjük.) A közgazdaságtudománynak van azonban egy másik, fontos feladata is: tám-

¹⁷ Kornai 1955a, 1955b, 1955c.

¹⁸ Az összehasonlító elemzésekről később még lesz szó.

¹⁹ Kornai 1989a.

²⁰ A referenciacsoport több tagja is hasonló irányban módosította, folytatta a kutatási programját. Lásd például: Bródy 1960, 1961; Lipták–Nagy 1963; Tardos 1967.

²¹ Kornai 2005: 142 (kiemelés az eredetiben).

pontokat adni a gazdaságos, racionális gyakorlati cselekvéshez. Válaszolnia kell arra a kérdésre: hogyan kell kedvezően elosztani, felhasználni a termelőerőket, hogyan kell célszerűen gazdálkodni a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló gazdasági erőforrásokkal, hogyan kell az erőforrások legkedvezőbb kombinációjával a legnagyobb eredményt elérni. *A közgazdaságtudomány egyik alapvető fontosságú feladata: a gazdaságos cselekvés tudományos vizsgálata.*²²

A cselekvés tudományos vizsgálata rendszersemleges. Amikor az volt a célja, hogy kiderítse, „az adott termelési viszonyok mellett milyen tervezési módszereket alkalmazzunk, milyen gazdaságossági számításokat végezzünk, hogy a termelőerők elosztása és felhasználása kedvező legyen”,²³ akkor ehhez nem kellett „tisztáznia” a marxizmushoz, és így a kapitalizmushoz fűződő viszonyát sem.

Kornai ebben a szellemben folytatta a távlati tervezéshez kötődő kutatásait is. „A reálfolyamatok, anyagi fizikai tevékenységek (termelés, forgalom, fogyasztás), valamint a hozzájuk szorosan kapcsolódó intellektuális folyamatok harmóniáját” vizsgálta. Kiemelt jelentőséget nyertek nála „a világméretű gazdasági fejlődés történelmi főáramlatai”.²⁴

„[Nem foglalkozott azzal,] hogyan függ össze a gazdasági növekedés a politikai hatalmi és tulajdonviszonyokkal, a kormány és a lakosság kapcsolatával, a társadalom osztályszerkezetével stb. Sőt még az ennél szűkebben vett gazdasági institucionális formák – a mai közgazdasági nyelv kifejezésével: a gazdasági mechanizmusok, szabályozási rendszerek is a vizsgálat körén kívül maradnak.”²⁵

A téma és a módszer módosításának előnye a viszonylagos nyugalom és függetlenség volt.

„A matematikai nyelv érthetetlen a komisszárok, politikai referensek és általában mindazok számára, akik az intézetek, kiadók, folyóiratok munkáját politikailag ellenőrzik. Meglátanak néhány matematikai képletet egy kéziratban, és elborzadva leteszik. Maga a nyelv is némi oltalmat jelent tehát a politikusok és segítők, az éber »polgárosok« vizsgáló szemeitől. A matematikai formalizmus a politikai semlegesség benyomását kelti.”²⁶

Kornai a módosított program éveiben lett a nyugati akadémiai közösség elismert tagja. 1972-ben a Princeton Egyetem, 1973-ban a Stanford Egyetem, 1976–1977-ben a Stockholmi Egyetem vendégprofesszora, 1968-ban az Eco-

²² Kornai 1973 [1965]: 16 (kiemelés az eredetiben).

²³ Kornai 1973 [1965]: 18.

²⁴ Kornai 1972: 12.

²⁵ Kornai 1972: 12.

²⁶ Kornai 2005: 162.

nometric Society tiszteletbeli tagja, 1978-ban már elnöke volt. 1978-ban lett a Párizsi Egyetem, ugyanebben az évben a Poznani Egyetem díszdoktora.

A FELISMERÉS FOKOZATAI

Az 1971-ben publikált *Anti-equilibrium*²⁷ és az ezt megalapozó kutatások célja több és más, mint a fentebb idézett, egy évvel később közreadott tanulmányoké. Kornai János az *Anti-equilibrium*ban nem kevesebbre vállalkozott, mint az általános egyensúlyelmélet bírálataira és (noha ezt nem mondja ki nyíltan) meghaladására.

„A közgazdaságtudomány eddig mindössze egyetlen iskolát hozott létre, amely a gazdasági rendszerelmélet nézőpontjából írja le a gazdaságot, mégpedig formalizált modell segítségével. Ez a gondolatrendszer a Walras nyomán kialakult úgynevezett általános egyensúlyelmélet (general equilibrium theory). Minthogy ez a matematikailag formalizált gazdasági rendszerelmélet eddigi *egyetlen* nagy teljesítménye, figyelmemet erre kívánom összpontosítani. Könyvem alapján véve *kritikai* tanulmány.”²⁸

A gazdasági rendszerelmélet fogalomkészlete és nyelve sem maradhatott változatlan:

„Legyen általánosabb, mint a tradicionális közgazdaságtan nyelve. Tartalmazza azokat a fogalmakat, amelyek alkalmasak egymástól eltérő rendszerek leírására. Segítségükkel jellemezhetjük mind a szocialista, mind a kapitalista berendezkedésű országok gazdaságát, mégpedig gazdag sokféleségükben, egymástól eltérő formáikban.”²⁹

Továbbra is a módosított program érvényes:

„Előítéletek nélkül kívánom leírni a gazdasági rendszereket. Úgy gondolom, vannak jelenségek, amelyek minden gazdasági rendszerben megtalálhatók, teljesen általánosak. Más jelenségek főként a korszakkal függenek szorosan össze: a XIX. század, a XX. század első vagy második felének gazdaságát jellemzik. Számos jelenség az ország gazdasági-technikai fejlettségével kapcsolatos: gazdag, közepesen fejlett vagy pedig szegény, elmaradott-e a szóban forgó ország. És vannak igen lényeges vonások, amelyek kifejezetten a társadalmi berendezkedéssel, a tulajdonviszonyokkal, a hatalom formáival függenek össze.”³⁰

²⁷ Kornai 1971.

²⁸ Kornai 1971: 23.

²⁹ Kornai 1971: 57–58.

³⁰ Kornai 1971: 24–25.

„»Társadalmi-gazdasági formáció« vagy »társadalmi-politikai rendszer«”. Főként a szocialista országok politikai és közgazdasági irodalma használja e kifejezéseket a »szocialista gazdasági rendszer« és a »kapitalista gazdasági rendszer« megkülönböztetésére. A szóhasználat szerint a 'rendszer' kifejezést fenn kellene tartani olyan, egymástól alapvető kérdésekben különböző formációkra, mint amilyen a szocializmus vagy a kapitalizmus. Könyvemben nem csatlakozom a 'rendszer' fogalmának ehhez a speciális értelmezéséhez. A legtöbb tudományág sokkal általánosabb fogalomnak tekinti, a matematikai rendszerelmélet egzakt definíciókat adott a rendszer fogalmához, nem foglalkozhatjuk le tehát a kifejezést az említett két formációra, illetve azok megkülönböztetésére.”³¹

A szerző azonban esetenként eltért ettől a programtól. Az *Anti-equilibrium* szövegében több helyen is olvashatunk „az egymástól eltérő rendszerekről” és a rendszerek időbeli átalakulásáról. A mai tőkés gazdaság többszintű rendszerré válásáról például megtudjuk, hogy a kapitalizmus sokat változott a 19. század közepéhez képest.

- „A harmincas évek óta, a nagy válság okozta megrázkódtatás nyomán, nem utolsósorban a keynesi iskola tanácsai alapján, sokkal aktívabbá vált a kormányok pénzügyi beavatkozása a gazdasági életbe.
- A két világháború, s különösen a második hadigazdasága nagymértékben megnövelte a gazdaság szabályozásával foglalkozó állami bürokráciát, ami a háború után sem sorvadt el mindenütt teljesen, hanem módosult formában, szűkebb körben tovább él.
- Számos tőkés országban részleges államosítást hajtottak végre. Az állami ipar irányításában néhol többszintű vertikális mutatók mutatkoznak.
- Részben a keynesi foglalkoztatási politikához, részben a hadsereg szükségleteihez, részben pedig az állami vállalatokhoz kapcsolódva megnőtt a kormányok szerepe a beruházások szabályozásában.
- Megnőtt a helyi állami szervek gazdasági szerepe.
- Számos tőkés országban kezdik kialakítani a népgazdasági szintű tervezést. Egyes országokban – például Franciaországban – a tervezés kezdetől fogva többszintű: a kormány alá rendelt tervtitkárság iparági tervbizottságokat irányít, azok pedig befolyást gyakorolnak a vállalatok tervezésére.
- Nőtt a bankrendszer centralizációja. A pénzügyi és hitelszervezet számos országban többszintű.
- Igen nagy, sőt óriási vállalatok, tőkecsoportosulások, konsernek jöttek létre, amelyeken belül többszintű vezetés érvényesül.

³¹ Kornai 1971: 77.

- A II. világháború után nagy befolyással rendelkező nemzetközi gazdasági szervezetek alakultak. Ezek egy újabb szintet hoztak létre az eddigi nemzeti szintek fölé.³²

A kutatási tervnek is beillő ambiciózus felsorolás (vagy vázlat) jól mutatja, hogy Kornai alapos ismeretekkel rendelkezett a korabeli kapitalizmus folyamatairól.³³ Tárgyunk szempontjából ennél talán fontosabb, hogy olyan piac-, illetve rendszerállapotokat mutat itt fel, amelyek főként a kapitalizmusra, olykor a szocializmusra jellemzőek.³⁴ Kornai tulajdonképpen módosított tudományos programja ellenében jutott élete egyik fontos felfedezéséhez. Kimutatta, hogy az egyensúlyi állapotok „kivételes pillanatok. A jellegzetes állapot, legalábbis egy termék piacán, de igen gyakran a gazdaság egészében is: vagy nyomás, vagy szívás.”³⁵

Ha egy gazdasági rendszer állapotát elemezzük, „hosszabb időszak és valamennyi termék átlagát kell figyelembe vennünk”. Ezek alapján „[a] gazdaság helyzetére az általános nyomás (illetve az általános szívás) jellemző, ha a társadalmi termelés nagy részét kitevő termékeknél, hosszabb időszak átlagában nyomás (illetve szívás) érvényesül”.³⁶

Innen egyenes út vezetett „vissza” a cselekvések tudományos vizsgálatától a gazdasági rendszerek jelenségeinek rendszerezéséhez, osztályozásához, s ezek alapján az összefüggések, szükségszerűségek, törvények feltárásához.

„A valóságos gazdasági rendszerek számottevő részében vagy általános nyomás, vagy általános szívás uralkodik.”³⁷

„A legtöbb szocialista országban, köztük Magyarországon is, hosszú időszakokon át, többé-kevésbé általánosan, azaz a rendszer egészére kiterjedően szívás érvényesült. A legtöbb fejlett kapitalista országban, hosszú időszakokon át (főként a háborús évek kivételével), többé-kevésbé általánosan, azaz a rendszer egészére kiterjedően nyomás érvényesült. Mindkét megállapítás megszorításokat tartalmaz (»a legtöbb

³² Kornai 1971: 106–107.

³³ Sajnos Kornai nem adott meg az egyes pontokhoz referenciáirodalmat, így nem tudjuk, mennyire szisztematikus forrásgyűjtésre és elemzésre támaszkodott a felsorolás összeállításakor.

³⁴ Kornai János életművének talán legellentmondásosabb eleme az *Anti-equilibrium*. A számos lelkes és/vagy kritikus könyvismertetést, biztatást nem áttörés, hanem feledés követte. (Aligha véletlen, hogy az *Anti-equilibrium* megjelenése után 35 évvel ugyanez az ambivalencia jellemezte a Kornai János önéletrajzi kötetét bemutató vitadélután hozzászólóit is (Laki [szerk.] 2006). Nem vállalkozunk a percepció vagy a könyv ismertetésére, még kevésbé értékelésére. Itt csupán a könyv III. részének (*Nyomás és szívás a piacon*, 247–369) néhány megállapításával foglalkozunk.

³⁵ Kornai 1971: 281. Az akkor kreált „nyomás–szívás” ellentétpárt nem fogadta el a szakma. Az eladók piaca–vevők piaca pár viszont eléggé elfogadott fogalom. Kornai újabb írásaiban a „hiány–többlet” fogalom párt használja.

³⁶ Kornai 1971: 281.

³⁷ Kornai 1971: 282.

országban«, »többé-kevésbé általánosan«) arra utalva, hogy tudomásul vesszük ellentétes jelenségek létezését.”³⁸

Az előző oldalakon felborítottuk az időrendi sorrendet. Mint említettük, az *Anti-equilibrium* egy évvel előbb jelent meg, mint a távlati tervezési program keretében született *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Vagyis párhuzamosan működött Kornai cselekvéstudományi és a félbehagyott, majd újrajkezdett „klaszszikus” társadalomtudományi programja. Erre utal, hogy az *Anti-equilibrium*-ban csak vonakodva, feltételekkel fogadta el, hogy a tartós egyensúlytalanság két alapállapota a létező két társadalmi rendszerhez köthető:

„A szocializmussal szemben politikailag elfogult, vagy a tárgyilagos, de nagyon felületes szemlélő számára könnyen adódik a következő válasz: a szívás szükségszerű következménye, de legalábbis kísérőjelensége a szocializmusnak, a nyomás pedig a kapitalizmusnak. Nem könnyű ezzel az állásponttal vitatkozni, mert [...] a legtöbb szocialista országban többnyire szívás volt és van, a legtöbb kapitalista országban pedig nyomás. Mégis, [...] a magam részéről ezt a »magyarázatot« határozottan elvettem. Meggyőződésem, hogy a szocialista gazdasági rendszer is lehet a nyomás állapotában, s a kapitalista rendszer piacán is érvényesülhet általános szívás.”³⁹

Ma már tudjuk (többek között Kornai Jánostól), hogy egyetlen működő rendszer állapotának radikális átalakulásai sem írhatók le kielégítően a kapitalizmus és a szocializmus különbségeinek vizsgálata nélkül. Mégis, ekkor még az ellenpéldák – az 1965-ös gazdasági reform utáni Jugoszlávia, illetve a második világháború után a hadigazdaságból a békegazdaságba átlépő nyugat-európai országok – elegendőek Kornainak, hogy kijelentse: „a beruházási politikában, az árak és a bérek alakulásában, a hitel- és pénzügyi politikában a legutóbbi néhány évben végrehajtott változtatások billentették át a piaci erőviszonyokat”.⁴⁰

VISSZATÉRÉS AZ EREDETI KUTATÁSI PROGRAMHOZ: A HIÁNY

Kornai János *A hiány* bevezetőjében így határozta meg könyvének tárgyát.

„Azoknak a hiányjelenségeknek egy része, amelyeket az előzőekben körvonalaztam, minden gazdasági rendszerben feltűnhet. Jó néhány nem ismeretlen a fejlett tőkés országokban, különösen a nagy konjunkturális fellendülések idején, vagy pedig háborúk alatt. [...] Könyvemben azonban ezekkel az országokkal nem foglalkozom: vizsgálatom a szocialista gazdasági rendszerekre összpontosul.”⁴¹

³⁸ Kornai 1971: 287.

³⁹ Kornai 1971: 335.

⁴⁰ Kornai 1971: 336.

⁴¹ Kornai 1980: 18.

Bár rendre megemlíti, hogy „[n]em feladatunk a modern kapitalizmus részletes elemzése”,⁴² a figyelmes olvasó a kapitalista rendszer meghatározó folyamatainak, működés módjának leírásait, Kornai korábbi fontos állításainak korrekcióit találja ebben a könyvben. A vállalatok magatartásában megfigyelhető különbségeket továbbra sem a tulajdonosi szerkezettel, hanem a piacok tartósan eltérő állapotával magyarázza: „A klasszikus kapitalista vállalatnál rendszerint a keresleti korlát, a hagyományos szocialista vállalatnál az erőforráskorlát köti meg a tevékenységeket.”⁴³ A vállalatok eltérő viselkedését tehát a két rendszer eltérő normál állapota magyarázza:

„A klasszikus keresletkorlátos rendszer normál állapotában számottevő a mozgósítható slack: mindenekelőtt foglalkoztatható, de pillanatnyilag nem foglalkoztatott munkaerő, és a kihasználatlan állótőke. Éppen azért mozgósítható ez a slack, mert együtt állnak, felhasználásra várva, a komplementer inputok. Hiányjelenségek léteznek, de csak szórványosan. A kapitalista ciklus *e körül a normálállapot körül megy végbe*. Még a fellendülés csúcán is aránylag ritkán ütközik bele fizikai erőforráskorlátokba s a mélypontra óriásivá nő a slack.”⁴⁴

A piaci kockázatok eltérő mértéke és helye miatt a vállalatok beruházási magatartása, üzleti stratégiája is alapvetően különbözik a két rendszerben.

„Mivel [a szocializmusban – L. M.] minden vállalatra és közületre hat az expanzió belső kényszere, s mivel semmilyen kudarc nem fenyeget, amely az expanziótól visszataratná őket, *önként* senki sem mond le a beruházásról. A szocialista rendszerben a gazdasági vezetők annyira megszokták ezt a helyzetet, hogy el sem tudják képzelni, más is lehetséges. Pedig éppen ebben áll az egyik legfontosabb különbség a tőkés rendszer mechanizmusával szemben. Beruházni vagy nem beruházni – ez a tőkés-vállalat egyik legsúlyosabb dilemmája. Önként is visszarettenhet a beruházás gondolatától, ha az túl kockázatosnak látszik – még akkor is, ha pillanatnyilag rendelkezésére állna az anyagi fedezet.”⁴⁵

Mindez a gazdaságpolitikák különbségeit is magyarázza:

„A keynesi makro-ökonómiában és a tőkésállamok gazdaságpolitikájában (amennyiben azok keynesista szellemben fogantak) az a fő gond, hogyan kell beruházásra ösztönözni, ha a vállalkozók körében nincs elég beruházási kedv, hogyan kell az államot is beruházási tevékenységre aktivizálni.”⁴⁶

⁴² Kornai 1980: 418.

⁴³ Kornai 1980: 43.

⁴⁴ Kornai 1980: 228 (kiemelés az eredetiben).

⁴⁵ Kornai 1980: 207 (kiemelés az eredetiben).

⁴⁶ Kornai 1980: 215.

Kornainál a kapitalizmus változásának legfontosabb indikátora ekkor már a költségvetési korlát állapota, állapotváltozása.

„A klasszikus kapitalizmus elindulásához képest mélyreható változások mentek végbe, amelyek eltávolítják a költségvetési korlát keménységének fokát a $(\beta)=0$ végpontról. [...]

Igazság szerint még a magántulajdonon, az egymástól elkülönült mikroszervezetek tevékenységén alapuló kapitalizmusban sem jelent meg soha teljes következetességgel a 0. fokozat. Talán a XIX. század közepének Angliája még közelebb állhatott ehhez, viszont a mai kapitalizmus messze eltávolodott tőle. Az állam számos formában avatkozik bele a gazdasági életbe. Így például paternalisztikus módon kiegészíti a veszteséges, csőddel fenyegetett vállalkozást: állami garanciákkal, előnyös hitelekkel, adókedvezményekkel, esetleg közvetlen pénzügyi juttatással. A munkanélküliség növekedésének időszakában a szakszervezetek is nyomást gyakorolnak a kormányokra, hogy a munkahelyek, a foglalkozási lehetőségek védelmében segítsék meg a pénzügyi nehézségekbe sodródott vállalatot. [...] Az atomizált verseny és a tökéletesen magára hagyott mikro-szerkezet lehetetlenné vált korunkban, amelyben ropant koncentráció ment végbe a termelésben, s amelyben növekszik, és mind hatalmasabbá válik az állami bürokrácia.”⁴⁷

KITÉRŐ: A RÉGI-ÚJ PROGRAM MEGVALÓSÍTÁSÁNAK KEDVEZŐ FELTÉTELEI

Kornai 1976-ban, inspiráló svédországi környezetben írta *A hiányt*. Nemcsak a kedvező munkafeltételek, de helyzetének és környezetének változásai is segítettek a könyv megírásában. Például az, hogy Kornai peremértelmiségiből nemcsak a nemzetközi, de a hazai tudományos közösség tekintélyes tagjává is vált a hetvenes években: 1974-ben Akadémiai Díjat kapott, 1976-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Ezek a fejlemények jelentősen javították magyarországi kutatási és publikálási lehetőségeit.

Ugyancsak kedvező és fontos fejlemény, hogy ezekben az években folyamatosan csökkent a hivatalos marxizmus–leninizmus befolyása a hazai tudományos életben és az oktatási programokban. Miközben intenzív diskurzus zajlott a gazdasági reformról, sorra jelentek meg a nyugati (köztük főáramú) közgazdaságtan fontos művei magyar kiadóknál, magyar nyelven.⁴⁸ Magyar nyelvű válogatások is segítettek a nyugati társadalomtudomány iránt érdeklődőket.⁴⁹ Csak alapos levéltári kutatás és interjúsorozat segítségével deríthetnénk ki, hogyan szívárogtak be

⁴⁷ Kornai 1980: 328.

⁴⁸ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: McGuire 1971; Perroux 1972; Myrdal 1972; Hicks 1978; Arrow 1979; Simon 1982.

⁴⁹ Például: Andorka 1970.

a polgádkurzusok kötelező és választható irodalomjegyzékeibe az ilyen könyvek, folyóiratcikkek, és ennek hatására hogyan módosult az oktatás és a tudományos közlés nyelve a hetvenes és a nyolcvanas években, de így volt.

A *hiány* írásának és megjelenésének éveiben ugyan zavartalanul folytatódott a (jórészt idősebb) marxista közgazdászok kapitalizmusdiskurzusa – a csökkenő profitrátáról, az abszolút vagy relatív elnyomóról és más örökzöld témákról⁵⁰ –, ám egyre nagyobb számban íródtak a fejlett ipari országokban szokásos módszerekkel és szókészlettel készített konjunktúrajelentések,⁵¹ háttér tanulmányok, folyóiratcikkek és monográfiák. A kutatási-oktatási környezet változásának jele az is, hogy a közgazdászok új nemzedéke, különösen azok, akik a megértő közgazdaságtant művelték és terepmunkán alapuló leíró elemzéssel mutatták be a vállalatok, szövetkezetek és az állami irányítás működését, ezekben az években már nem használták a hivatalos ideológia szókészletét és elemzési eszközeit.⁵²

A referenciacsoport tagjai – marxisták és nem marxisták – támogatták Kornait *A hiány* kiadásában, percepciójában. Bródy András lett például a könyv egyik lektora. Szerepéről így emlékezik Kornai az önéletrajzában:

„Tudtam, hogy egyik-másik korábbi munkám nemigen nyerte el a tetszését. Mindazonáltal Bródy, a politikai kockázatokat vállalva, teljes mellszélességgel kiállt a könyv mellett. Igazi tudóshoz méltó generozitással fogalmazta meg a lektori véleményt. Kijelentette: ahogy Adam Smith a kapitalizmust, úgy mutatom be én *A hiányban* a szocializmust.”⁵³

A kutatás és elemzés javuló feltételei sem módosították Kornai fontossági sorrendjét, a nyolcvanas években is a szocialista gazdaság állt érdeklődésének középpontjában. Ám továbbra is gyakran élt az összehasonlító elemzés eszközeivel.

Az összehasonlítás fontos indikátora a költségvetési korlát állapota (állapotának változása): „A szocialista gazdaságokban a költségvetési korlát szélsőségesen puha. Kisebb mértékben és a rendszer jól körülhatárolható részében hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a vegyes gazdaságokban is.”⁵⁴ *A hiány* utáni években egy másik mutatót is alkalmazott, elkészítette a koordinációs mechanizmusok tipológiáját. A koordináció négy mechanizmusát különböztette meg: a bürokratikus, a piaci, az etikai és az agresszív alapformát. „[M]inden mikro-folyamat közvetlen szabályozását vagy a négy alapforma egyike, vagy az alapformák

⁵⁰ Erdős P. 1976; Erdős T. 1976; Göncöl 1966.

⁵¹ Például: Molnár et al. (kész.) 1976; Rába (szerk.) 1978.

⁵² A 20. század utolsó harmadában tevékenykedő magyarországi esettanulmány-írók, terepkutatók története külön elemzést érdemelne. Itt elegendő, ha megemlítjük a Tardos Márton szerkesztette kötetet (Tardos [szerk.] 1980), az olvasó ebből megismerheti a kutatói kör szándékait, módszereit, jellemzőit.

⁵³ Kornai 2005: 254.

⁵⁴ Kornai 1989b: 64.

valamilyen kombinációja látja el.”⁵⁵Az alapformák aránya, a domináns alapforma rendszerenként, koronként változik, különbözik:

„Soha a történelem folyamán nem létezett olyan társadalom, amelynek minden tevékenységét kizárólag a négyféle alapforma egyike koordinálta volna. [...] A valóságban egymás mellett működnek a különböző alapformák. Hatókörük részben elhatárolódik, részben pedig e formák egymással szorosan összefonódva érvényesülnek.”⁵⁶

Az alapforma-kombináció indikátora, amely alkalmas a rendszerek leírására és összehasonlítására: „A történelem a kombinációk roppant változatosságát hozta létre eddig is, s a korábbiak mellett folytonosan újabb kombinációk keletkeznek.”⁵⁷ Bár 1989 előtt Kornai a szocialista és a nem szocialista (vegyes) gazdasági rendszerek eltéréseit mutatta be, figyelmes olvasója számára nem volt kétséges, hogy a kapitalizmusban a piaci, a szocializmusban a bürokratikus koordináció a meghatározó alapforma, hogy a költségvetési korlát a reformált szocialista rendszerben is puhább lesz, mint bármely kapitalista gazdaságban. Az 1980-as években folytatott kutatásainak fontos eredménye volt a gazdasági rendszerek összehasonlításának másik fontos indikátora: a nyereségérdekeltség, a profitmotívum erőssége.

1982. január 28-án a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen nyilvános vitát rendeztek Liska Tibor „szocialista vállalkozási szektor” javaslatáról.⁵⁸ A nagy érdeklődés mellett folyó vita jórészt arról szólt, hogy Liska víziója mennyire működne egy megreformált szocialista gazdaságban – itt ezzel az érdekes kérdéssel nem foglalkozunk, a hozzászólók nézeteinek bemutatásától eltekintünk.

Tárgyunk szempontjából viszont nem érdektelen, hogy a vitában felszólaló Kornai János a rendszer-összehasonlítás egy újabb elemére hívta fel a figyelmet: az elképzelt és a valóságos rendszerek közötti különbségre:

„Tudom, hogy Liska olyan képződményt akar, amely alapvető vonásokban eltérne a kapitalizmustól. Mégis, lehetetlen tudományosan megalapozott állításokat megfogalmazni az általa elképzelt rendszerrel anélkül, hogy alapos, tárgyilagos, előítéletmentes összehasonlításokat ne tenne a kapitalista gazdaság működésével. Hogyan működik ott a tőkepiac, a hitelrendszer, a kamatláb, a részvénytőzsde, a vállalat-alapítás, a vállalatok tulajdonának átadása, az árverés, a csőd: milyen az állam és a vállalat viszonya? Milyen a kis-, a közép- és a nagyvállalat helyzete? Miféle típusai vannak a tulajdonnak, a tulajdonosi, a menedzseri és a vállalkozói szerepkörnek és így tovább.”⁵⁹

⁵⁵ Kornai 1989b: 13.

⁵⁶ Kornai 1989b: 13.

⁵⁷ Kornai 1989b: 13.

⁵⁸ Síklaky (szerk.) 1985.

⁵⁹ Síklaky (szerk.) 1985: 319–320.

AZ INDULATOS RÖPIRAT

Kornai 1989 novemberében közreadta az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című művét, a szocializmus utáni társadalmi-gazdasági rendszer – a szocializmus utáni átmenet – egy lehetséges forgatókönyvét, ami a formálódó rendszer szerinte szükséges elemeit, az átalakításban részt vevő politikai erők fontos teendőit tárgyalja.⁶⁰ Ezzel két korábbi döntését is megváltoztatta: sok évtized után újból gazdaságpolitikai ajánlást készített, ráadásul a szocialista gazdaságról.

Döntését könnyíthette, hogy az *Indulatos röpirat* írásakor, megjelenésekor lényegében véget ért az általa került, nem kedvelt reformdiskurzus,⁶¹ és hogy a sok éven át használt reformskála⁶² egyre kevésbé volt alkalmas a programok értékelésére. 1989 második felében sorra alakultak az „előpártok”, pártok, politikai szövetségek, már olvashatóak voltak a programkezdeményeik, sőt részletesebb pártprogramok is készültek.⁶³ Változott a programok címettje és funkciója is.

„A magyarországi szocializmus utolsó éveiben született nem hivatalos reformjavaslatok (Társadalmi szerződés 1987, Fordulat és reform 1987) szerzői már nem elsősorban a hatalom központjait, hanem a *közönséget* kívánták meggyőzni állításaik igazáról. [...] A politikusok fokozatosan rájöttek, hogy nézeteik lehetséges vevői – hasonlóan a polgári demokráciák választóihoz – nem a reformskálát fogják használni, amikor a fülkében kitöltik szavazóceduláikat.”⁶⁴

Kornai könyvében nem hivatkozik ezekre a programokra, nem vitatkozik velük, legfeljebb olyan közgazdászokkal, akik időközben az új politikai pártok, szervezetek programíró szakértői lettek.⁶⁵

Kornai a nyolcvanas években (*A hiány után*) sem folytatott kapitalizmuskutatást, szocializmuskutatásaiban azonban kiemelkedő szerepet kapott a gazdasági-társadalmi rendszerek összehasonlítása. A használt mutatók így a kapitalizmus fontos tulajdonságait jelezték.

„Korábbi munkáimban sokat foglalkoztam azzal, hogy a szocialista rendszert más társadalmi-gazdasági formációkkal, elsősorban a modern kapitalizmussal hasonlítam össze. Ennek az előismeretnek a hasznosítására teszek kísérletet.”⁶⁶

⁶⁰ Kornai 1989a.

⁶¹ Kornai 1987.

⁶² „Az elemzés fontos eszköze volt az akkor és korábban használt ’reformskála’: ha a gazdaság meghatározó részét érintette a felülről vezényelt változtatás, továbbá ha igen rövid idő alatt léptek hatályba a reformcsomag legfőbb elemei, akkor átfogó és radikális reformról, ellenkező esetben részleges reformról, korrekcióról beszéltünk” (Laki 2000: 230).

⁶³ Laki 1989a, 1989b, 2000.

⁶⁴ Laki 2000: 231. (Hivatkozott munkák: Társadalmi szerződés 1987; Fordulat és reform 1987.)

⁶⁵ Némileg igaztalanul és feleslegesen, hiszen a gyorsan változó közlési feltételek között a korábban merész ötletek, önkorlátozások időszerütlenné váltak.

⁶⁶ Kornai 1989a: 8.

Kapitalizmus és szocializmus összevetése Kornai munkáiban

<i>Mutató</i>	<i>Kapitalizmus</i>	<i>Szocializmus</i>
költségvetési korlát	kemény, puhuló	puha
uralkodó koordinációs mechanizmus	piaci koordináció	bürokratikus koordináció
a nyereségösztönzés ereje	erős	gyenge
a piacok állapota	nyomás	szívás
uralkodó tulajdonforma	magán	közösségi
utópia vagy valóságos rendszer	valóságos	valóságos

Nem vállalkozunk az 1989–1990-es pártprogramok és az *Indulatos röpirat* összehasonlítására. Egyet kivéve: szemben a programok többségével, Kornai vegyes gazdasággal, a magán- és az állami szektorok tartós hazai együttélésével számolt 1989-ben. Továbbá azzal, hogy a két szektor eltérően fog viselkedni. Kornai szerint a növekvő magánszektorban a kapitalizmus, a tovább élő állami szektorban pedig inkább a szocializmus tulajdonságait tapasztaljuk majd.

„Amíg a bürokratikus állami tulajdon marad a gazdaság domináns szektora, lehetetlen az állami vállalatban érvényesíteni a kemény költségvetési korlátot. Ennek alapvetően szociológiai okai vannak. Összefügg ez azokkal a garanciákkal, amelyeket ez az állam, akár akarja, akár nem, kénytelen vállalni a tulajdonában levő vállalatok menedzsereinek és dolgozóinak biztonságos foglalkoztatásával kapcsolatban.”⁶⁷

A hiánygazdaság felszámolásában is más szerepet játszik a két szektor. Az állami szektorban „[ú]jra és újra meg fog jelenni a beruházási éhség és a bérlázításra való hajlam”⁶⁸ – ami a hiány vagy az infláció gerjesztője. Ezzel szemben „[a] magánvállalkozás szabad belépése a termelés és a forgalom bármelyik területére, beleértve a szabad magánimportot is, kialakítja azt a piaci rezsimet, amelyet úgy szoktunk nevezni: az eladók versenye a vevőért”.⁶⁹ Emiatt a két szektor szabályozása sem lehet hasonló. Ahol nem a piaci, hanem a bürokratikus koordináció a meghatározó, mások a versenyfeltételek, mint a magánszektorban: ott „ne részesüljön azonos elbánásban a népgazdaság minden szektora. Nem tarthat igényt azonos elbánásra az, aki a maga pénzét költi, és az, aki az államét.”⁷⁰

* * *

Az itt közreadott történet nem erősíti, hanem cáfolja Kovács János Mátyás – kérdésbe bújtatott – tételét. Kornai János és/vagy a referenciacsoportja nem gátolta a nyugati/főáramú közgazdaságtan terjedését a szocialista Magyarországon. Ha volt ilyen elmaradás, a fő vétkesek ebben a hivatalos marxista–leninista ideológiát sok éven át a tudományos-oktatói világra kényszerítő kommunista hata-

⁶⁷ Kornai 1989a: 59.

⁶⁸ Kornai 1989a: 92.

⁶⁹ Kornai 1989a: 93.

⁷⁰ Kornai 1989a.

lom képviselői és intézményei. Az elnyomó struktúrákhoz többféle módon viszonyultak a tudományos közösség tagjai. Kornai olyan tudományos nyelvet, közlési és kutatási stratégiát választott, amely lehetővé tette számára, hogy kerülje a nyílt ütközést a hivatalos „tudományos világnézet” képviselőivel. Eközben az összehasonlító közgazdaságtan eredményeinek felhasználásával és új tételeinek kidolgozásával olyan tudásra és módszerekre tett szert, amelyek a szocialista rendszer összeomlása után képessé tették az átmenet nagy hatású programjának elkészítésére. 1989 után Kornai számos tanulmányt írt, illetve több kutatást folytatott, amelyeknek már – nyíltan vállalva – a kapitalista rendszer volt a tárgyük.

De ez már egy másik tanulmány témája lehetne.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf 1970: *Mikromodellek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Arrow, Kenneth J. 1979: *Egyensúly és döntés. Válogatott tanulmányok*. (Válogatta és a bevezetőt írta Kornai János.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bence György – Kis János – Márkus György 1992: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Lukács Archívum, Budapest.
- Bródy András 1960: *Az ágazati kapcsolatok mérlege. (A felhasznált absztrakciók, ezek korlátai és a számítások pontossága.)* (Kandidátusi értekezés.) MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Bródy András 1961: *Matematikai módszerek alkalmazása a vállalatvezetésben. Iparvállalatok tervezése és szervezése. Tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bródy András 1983: *Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Erdős Péter 1976: *Bér, profit, adóztatás. Tanulságok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának vitatott kérdéseiről*. MTA Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Erdős Tibor 1976: *Egyensúly, válság, ciklikusság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Fedor János (szerk.) 1959: *Politikai gazdaságtan*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Fordulat és reform 1987: *Medvetánc* (7.) 2. Melléklet, 5–131.
- Gönczöl György 1966: *A monopolkapitalizmus politikai gazdaságtanának fő problémái*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Háy László 1983 [1964]: Közgazdaságtudományunk helyzete és feladatai. In: Nyers Rezső (szerk.): *A magyar gazdaságirányításról*. (Vélemények/Viták.) I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 379–394. (Eredeti megjelenés: *Közgazdasági Szemle* 1964. [11.] 2. 137–150.)
- Hicks, John R. 1978: *Érték és tőke. A keynesi gazdaságtan válsága*. (A bevezető tanulmányt írta Mátyás Antal.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Jánosy Ferenc 1966: *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János 1955a: Az állammonopolista tendenciák erősödése a beruházások finanszírozásában. *Pénzügyi Szemle* (2.) 10. 880–881.

- Kornai János 1955b: A Wirtschaftswissenschaft című közgazdasági folyóirat 1955-ben megjelent számairól. *Közgazdasági Szemle* (2.) 12. 1512–1519.
- Kornai János 1955c: Nyugat-Németország közgazdasági problémáiról. *Közgazdasági Szemle* (3.) 4. 470–477.
- Kornai János 1971: *Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János 1972: *Erőltetett vagy harmonikus növekedés. Gondolatok a gazdasági növekedés elméletéről és politikájáról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kornai János 1973 [1965]: *A gazdasági szerkezet matematikai tervezése*. (Szerk. Lipták Tamás, Wellisch Péter.) (Második, bővített kiadás.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János 1980: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János 1983: *Ellentmondások és dilemmák*. (Gyorsuló Idő.) Magvető Kiadó, Budapest.
- Kornai János 1987: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság, I–II. rész. *Gazdaság* (21.) 2. 5–46; 3. 5–40.
- Kornai János 1989a: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Rt., Budapest.
- Kornai János 1989b: *Régi és új ellentmondások és dilemmák*. (Gyorsuló Idő.) Magvető Kiadó, Budapest.
- Kornai János 1990: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. (Második kiadás.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János 1993: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- Kornai János 2005: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kovács András (szerk.) 1977: *Marx a negyedik évtizedben*. Szamizdat kiadás, Budapest.
- Kovács András 1998: Marx a negyedik évtizedben. *Beszélő* (3.) 9. 72–77.
- Kovács János Mátyás 2016: A hetvenéves Simonovits Andrásnak. Minden, amit tudni akartam a matematikai közgazdaságtanról, de nem mertem megkérdezni. *Élet és Irodalom* 2016. november 25. 6.
- Laki Mihály 1989a: *Alternatívák és alternatívok. Az új politikai szervezetek gazdasági nézetei*. Közgazdasági Információs Szolgálat 1989. augusztus 4. (Kézirat.)
- Laki Mihály 1989b: Az új politikai szervezetek a gazdaságpolitikáról és a gazdaságirányításról. *Tervegazdasági Fórum* (5.) 4. 1–17.
- Laki Mihály 2000: Az ellenzéki pártok gazdasági elképzelési 1989-ben. *Közgazdasági Szemle* (47.) 3. 230–250.
- Laki Mihály (szerk.) 2006: *Egy délután Kornai-val. Beszélgetés A gondolat erejével című könyvről a Közgazdaságtudományi Intézetben*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Lapunk munkájának és feladatainak néhány kérdése 1983 [1958]: Szerkesztőségi cikk. In: Nyers Rezső (szerk.): *A magyar gazdaságirányításról*. (Vélemények/Viták.) I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 295–307. (Eredeti megjelenés: *Közgazdasági Szemle* 1958. [5.] 1. 79–90.)

- Lipták Tamás – Nagy András 1963: *A külkereskedelmi optimumszámítások eredményeinek összehasonlítása hányad- és összeg-típusú célfüggvények alkalmazása esetén*. Magyar Kereskedelmi Kamara, Budapest.
- McGuire, Joseph 1971: *A vállalalkozási magatartás elméletei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Molnár Ferenc et al. (kész.) 1976: *A világgazdaság és a nemzetközi kereskedelem irányzatai 1976 elején*. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest.
- Myrdal, Gunnar 1972: *Érték a társadalomtudományban. Válogatott módszertani tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- N. N. 2009: '73-as filozófusper. *Népszava online* 2009. június 1. <http://nepszava.hu/cikk/83711-73-as-filozofusper> – utolsó letöltés: 2018. január 30.
- Perroux, François 1972: *Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Rába András (szerk.) 1978: *A világgazdaság és a nemzetközi kereskedelem irányzatai 1978 tavaszán*. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest.
- Simon, Hebert A. 1982: *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Síklaky István (szerk.) 1985: *Koncepció és kritika*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Tardos Márton 1967: *A nemzetközi kereskedelem néhány problémájának vizsgálata lineáris programozási modellek segítségével*. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest.
- Tardos Márton 1976: *A szovjet–magyar külkereskedelem árszínvonala*. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, Budapest.
- Tardos Márton (szerk.) 1980: *Vállalati magatartás – vállalati környezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Tardos Márton 2004: Néhány gondolat a globalizáció trendjéről. *Külgazdaság* (48.) 12. 4–6.
- Társadalmi szerződés 1987: Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. (Szöveg: Kis János – Kőszeg Ferenc – Solt Ottilia.) *Beszélő* (Különszám, sokszorosítva).